

Könül ƏLİYEVƏ

AMEA Folklor İnstitutu

Mifologiya şöbəsinin böyük elmi işçisi

e-mail: konulqabilqizi@mail.ru

“İSGƏNDƏR ZÜLQƏRNEYN” NAĞILININ MOTİVLƏR SİSTEMİ

Xülasə

“İsgəndər Zülqərneyn” nağılındakı İsgəndər Zülqərneyn obrazının prototipi məşhur yunan sərkərdəsi və hökmdarı Makedoniyalı İskəndərdir. Nağılın süjet xətti iki hissəyə bölünür: İsgəndərin anadan olmasına qədər olan hissə və İsgəndərin doğulmasından sonra olan hissə. Birinci hissə İsgəndərin atasının macəraların əhatə edir. Ancaq İsgəndərin atası olan padşah obrazı ilə Makedoniyalı Aleksandrın atası II Filippi hər ikisinin hökmdar olması faktından başqa heç nə birləşdirmir. Əksinə, nağıldakı İsgəndərin atası Azərbaycan nağıl və dastanları üçün xarakterik olan padşah surətlərindən biridir. Bu obraz nağıl və dastan qəhrəmanlarına xas olan xüsusiyyətləri özündə təcəssüm etdirir. Onun simasında həm ata, həm də qəhrəman arxetipləri bir-birinə qovuşmuşdur. Belə ki, nağıllarda övladı olmayan padşahlara övlad, adətən, dərvişin verdiyi alma vasitəsilə qismət olur. Ancaq burada övlad padşaha yuxu vasitəsilə qismət olur. Bu isə dastanlardakı butavermə motivi ilə eyni mahiyyət daşıyır. “İsgəndər Zülqərneyn” nağılında qızın onu almaq istəyən oğlan qarşısında şərt qoyması nağıllarda rast gəlinən ən məşhur motivlərdəndir. Ona “Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlinir. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, Baniçiçək Beyrəyi təkcə güc baxımından sınağa çəksə də, nağıldakı qız padşahın həm gücünü, həm də ağılını yoxlayır. Nağıldakı qızın padşahı ağıl, bilik baxımından da sınağa çəkməsi Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeməsindəki slavyan şahzadəsinin Bəhram şaha danışdığı nağıldakı qızı xatırladır. Bu cəhətdən, “İsgəndər Zülqərneyn” nağılındakı qızla “Yeddi gözəl”dəki qala xanımının ərə getmək haqqındakı şərtləri mahiyyətcə eynidir: hər ikisi onunla evlənmək istəyən namizədləri həm qol gücü, həm də ağıl-zəka baxımından imtahana çəkir.

Açar sözlər: İsgəndər Zülqərneyn, Makedoniyalı İsgəndər, elçilik, kəbin motivi, folklor, nağıl, övladsızlıq, “Dədə Qorqud”

Konul ALIYEVƏ

THE SYSTEM OF MOTIVES OF THE FAIRY TALE "ISKANDER ZULKARNEYN"

Summary

The prototype of the image of Alexander in the fairy tale "Iskander Zulkarnein" is the famous Greek commander and ruler Alexander the Great. The plot of the story is divided into two parts. Part before the birth of Alexander and part after his birth. The first part tells about Alexander's father. However, the images of

the king, the father of Alexander, and Philip II, who is a historical figure, differ from each other. The only thing they have in common is that they are both king. The image of the father in the fairy tale reflects the features characteristic of the heroes of fairy tales and epics. In his face there are archetypes of father and hero. So, in fairy tales, childless kings are usually blessed with an apple donated by a dervish. But here, through a dream, fate bestows a son on the kings. This is close to the buta motif in epics. In the fairy tale "Iskander Zulkarnein", a girl sets a condition for a young man who wants to marry her - one of the popular motifs found in fairy tales. This motif can also be found in the epic "Dede Gorgud". The main difference is that Banucicek tests Beyrek for strength, while the girl in the fairy tale tests both the strength and the mind of the king. The fact that the girl in the fairy tale checks the king's mind and knowledge reminds of the girl from the fairy tale told by the Slavic prince Bahram Shah in Nizami Ganjavi's poem "Seven Beauties" (Yeddi Gozel). In this regard, the conditions for marrying the girl from the fairy tale "Iskander Zulkarnein" and the lady from the castle in "Seven Beauties" are the same: both test the strength and mind of the candidates who want to marry her.

Key words: Iskander Zulkarnein, Alexander Great, match making, marriage motif, folklore, childlessness, "Dede Gorgud"

Конуль АЛИЕВА

СИСТЕМА МОТИВОВ СКАЗКИ "ИСКАНДЕР ЗУЛЬКАРНЕЙН"

Резюме

Прототипом образа Александра в сказке «Искандер Зулкарнейн» является знаменитый греческий полководец и правитель Александр Македонский. Сюжет сказки разделен на две части. Часть до рождения Александра и часть после его рождения. В первой части рассказывается об отце Александра. Однако образы царя, отца Александра, и Филиппа II, являющегося исторической личностью, отличаются друг от друга. Единственное, что их объединяет, это то, что они оба правители. Образ отца в сказке отражает черты, свойственные героям сказок и дастанов. В его лице встречаются архетипы отца и героя. Так, в сказках бездетных падишахов обычно благословляют яблоком, подаренным дервишем. Но здесь падишаху через сон судьба одаривает сыном. Это близко к мотиву бутаверме в дастанах. В сказке «Искандер Зулкарнейн» девушка ставит условие юноше, который хочет на ней жениться – один из популярных мотивов, встречающихся в сказках. Этот мотив можно встретить и в эпосе «Деде Горгуд». Главное отличие состоит в том, что Банучичек испытывает Бейрек на силу, девушка же в сказке испытывает и силу, и ум падишаха. То, что девушка в сказке проверяет шаха на ум и знания, напоминает девушку из сказки, рассказанной славянским князем Бахрам-шаху в поэме Низами Гянджеви «Семь красавиц». В этом отношении условия женитьбы на девушке из сказки «Искандер Зулкарнейн»

и госпожи из замка в «Семи красавицах» одинаковы: обе испытывают силу и ум кандидатов, желающих на ней жениться.

Ключевые слова: Искандер Зулкарнейн, Искандер Макидонский, сватовство, мотив бракосочетания, фольклор, бездетность, «Деде Горгуд»

Giriş

Azərbaycan folklorunda tarixi şəxsiyyətlərin adı ilə əlaqədar nağıllar, əfsanələr, rəvayətlər və s. vardır. Həmin obrazlardan biri də İsgəndər Zülqərneyn obrazıdır. Bu surətin məşhur yunan sərkərdəsi və hökmdarı Makedoniyalı İskəndərlə bağlı olması heç bir tədqiqatçıda şübhə yaratmır. İlk növbədə ona görə ki, İsgəndər adının özü mənşə etibarilə Aleksandr adının Şərq dillərindəki tələffüz formasıdır. Şərqdə isə bu adı Makedoniyalı İsgəndər tarixin yaddaşında silinməz izlər qoymuş fəthləri ilə gətirmişdir. Makedoniyalı Aleksandr bizim eradan əvvəl 356-cı ildə anadan olmuş, 323-cü ildə isə vəfat etmişdir. O, atası II Filippin ölümündən iyirmi il sonra taxta oturmuş, bu dövr ərzində Şimal-Şərqi Afrikanın böyük bir hissəsini fəth etmiş və bütün Şərqdə məğlubedilməz hökmdar və sərkərdə kimi şöhrət qazanmışdır [bax: 9]. Hələ sağlığında ikən haqqında rəvayətlər, əfsanələr, şayiələr kimi folklor mətnləri yaranmışdır. Həmin mətnlərdə qarşısıalınmaz sərkərdə kimi tərənnüm olunan İsgəndərin özü bir ölkəni işğal etməmişdən qabaq onun haqqındakı folklor mətnləri həmin ölkə insanların şüurunu “işğal etmişdir”.

İsgəndər haqqında Azərbaycan folklorunda olan mətnlər daha çox dahi Nizaminin Makedoniyalı İsgəndər haqqında yazdığı “İsgəndərnamə” əsərindəki əhvalatlarla səsləşir. Tədqiqatçılar “İsgəndərin gündən xərac alması”, “İsgəndərin balıqlardan xərac alması”, “İsgəndər və loğman”, “İsgəndər və qarğa”, “İsgəndərlə qocanın nağılı”, “İsgəndər Zülqərneynin vəsiyyətləri”, “İsgəndərin anası”, “İsgəndərin səbri”, “İsgəndərin padşahlığa çatması”, “İsgəndərlə Əsgər Ləl Xiftən”, “İsgəndərin zülmata getməsi”, “İsgəndər Zülqərneynin İran padşahı ilə davası”, “İsgəndər Zülqəryen”, “Adətdir”, “Öz əlinin qazancı ilə yaşa”, “Üç sual”, “Fərhad və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Şahzadə Bəhram” kimi əfsanə, rəvayət və dastanların [bax.: 13] bu və başqa formada Nizaminin poeması ilə səsləşdiyini təsdiq edirlər. Həmin mətnlərə diqqət yetirdiyimizdə onların xalqın dilində çox güclü şəkildə folklorlaşdığını, yəni bilavasitə Nizami yaradıcılığında olan mətnlərin, sadəcə, folklor dili ilə təkrar nəql edilmədiyini müşahidə edirik. Bu da bizə tarixi şəxsiyyətlərin adı ilə bağlı nağıllarda folklorlaşmanın poetik keyfiyyətlərini tədqiq etməyə imkan verir. Belə mətnlərdən biri “İsgəndər Zülqərneyn” nağılıdır [11].

Tədqiqat

Orta həcmli olan bu nağıl süjet xəttinin zənginliyi, müxtəlif motivləri özündə birləşdirməsi ilə seçilir. Nağılın süjet xətti iki hissəyə bölünür:

1. İsgəndərin anadan olmasına qədər olan hissə;

2. İsgəndərin doğulmasından sonra olan hissə.

Birinci hissə İsgəndərin atasının macəralarını əhatə edir. Lakin mətndə İsgəndərin atası kimi təqdim olunan padşah obrazını Makedoniyalı Aleksandrın atası II Filipp ilə hər ikisinin hökmdar olması faktından başqa, demək olar ki, heç nə birləşdirmir. Əksinə, nağıldakı İsgəndərin atası Azərbaycan nağıl və dastanları üçün xarakterik olan padşah surətlərindən biridir. Ancaq bu obrazda diqqət çəkən ən mühüm cəhət onun sadəcə ata yox, həm də nağıl və dastan qəhrəmanlarına xas olan xüsusiyyətləri özündə təcəssüm etdirməsidir. Yəni nağıl və dastanlarda qəhrəmanın atası və anası, adətən, passiv obrazlardır. Onların övladları olmur, dərviş və yaxud digər övliya şəxs ataya bir alma verir, ata almanı ana ilə birgə yeyir və gələcək qəhrəman bu almadan dünyaya gəlir. Atanın rolu, əsasən, bununla qurtarır və o, süjetdə sonradan az-az görünərək passiv bir fiqura çevrilir. Ancaq “İsgəndər Zülqərneyn” nağılındakı ata nağıl və dastan qəhrəmanları üçün xarakterik olan xüsusiyyətləri də özündə birləşdirir. Başqa sözlə, bu obrazda həm ata, həm də qəhrəman arxetipləri bir-birinə qovuşmuşdur.

Nağılda deyilir ki, bir padşah var imiş. O nə qədər arvad alırdısa, övladı olmurdu. Heç bir həkim onun dərдинə əlac edə bilmirdi. Padşah gecə-gündüz xiffət edirdi. Bir gün yuxuda gördü ki, bir pirani qoca onun başının üstündə dayanıb deyir:

– Ey padşah, sən kimi alsan, övladın olmayacaq, bircə İsfahan padşahının qızını alsan, ondan sənə bir övladın olacaq [11, s. 80].

Biz burada nağıl və dastan motivlərinin bir-birinə qarışdığının (qovuşduğunun) şahidi oluruq. Nağıllarda övladı olmayan padşahlara övlad, adətən, dərvişin verdiyi alma vasitəsilə qismət olur. Ancaq burada övlad padşaha yuxu vasitəsilə qismət olur. Bu isə dastanlardakı butavermə motivi ilə eyni mahiyyət daşıyır.

V.Jirmunski yazır: “Sehrli nağıllarda, xüsusən şərq xalqlarında (ərəb, fars, türk) magik mayalandırmanın əsas vasitəsi almadır. Bu almanı övladsız padşaha (bəzən isə onun vəzirinə) səyahət zamanı (və ya onun yuxusuna girmiş) qoca dərviş bəxş edir” [17, s. 229].

Məs., “Soltan İbrahim” nağılında oxuyuruq:

“Abid dedi:

– Qibleyi-ələm, sənə bir alma verim, elə ki, axşam oldu, hərəmxanaya get. Almanı iki bölüb yarısını baş hərəminə ver, yarısını da özün ye. Amma sənnən bir şərt bağlayıram, elə ki, oğlun və ya qızın oldu, ad qoyan günü məni çağır, gərək ona adı mən qoyam” [2, s. 330].

“Şəms-Qəmər” adlı nağılda deyilir ki, övladı olmayan padşah 40 gün ehəsanat verir: fəqirlərə pul-para, pal-paltar, yemək-içmək verir. 40-cı gün şahın sarayına bir dərviş gəlir:

“...Padşah əmr etdi ki, dərvişə pay versinlər. Dərvişə pay vermək istədilər. Dərviş dedi:

– Qibleyi-ələm, mən pay alan dərviş deyiləm, pay verən dərvişəm. Al bu almanı, tən bölüb yarısını özün ye, yarısını da hərəmin yesin. Sənə bir oğlun olacaq, adını Qəmər qoyarsan” [3, s. 320].

Nağıllarda övladsız padşahların övladı ümumən bu sxem əsasında dünyaya gəlir. Ancaq İsgəndər Zülqərneyn haqqındakı nağılda, gördüyümüz kimi, padşaha övlad məhəbbət dastanlarında olduğu kimi, buta verilir.

“Aşıq Qərib” dastanında Şahsənəmi yuxuda Qəribə buta verirlər [1, s. 167-170].

“Qurbani” dastanından əzir-niyazla anadan olmuş Qurbaniyə Gəncə xanı Ziyad xanın qızı Pərinə buta verirlər [1, s. 204-207].

“Abbas-Gülgəz” dastanında Abbasa yuxuda ikən Gülgəz Pəri buta verilir [1, s. 262-263].

“Qul Mahmud” Mahmuda yuxuda ikən Nigar xanım buta verilir [1, s. 309].

Prof. Mürsəl Həkimov məhəbbət dastanlarındakı butaverməni yuxu ilə bağlı elmi şəkildə araşdırmağa çalışmış və bunun fizioloji əsaslarının olması fikrinə gəlmişdir [8, s. 138-145]. Müəllif bildirir ki, haqq aşığıların, bilici babaların istifadə etdikləri “buta”, “röya” kimi bədii priyomlar telepatiya və intuisiya barəsindəki empirik məlumatların ümumiləşdirilməsinin nəticəsidir [7, s. 62].

Prof. Umay Günay isə aşıq şeiri ənənəsində röya-yuxu motivi haqqındakı əsərində qəhrəmanın qeyri-adi gücünü, doğru olaraq, buta (haqq) vergisi ilə əlaqələndirir və aşığıların saz, söz, hikmət, müdriklik, həzircavblıq qabiliyyətlərinin buta-haqq vergisinin ifadəsi olduğunu göstərir [6, s. 49].

Prof. Məmməd Hüseyin Təhməsin yazır ki, islamıyyətin dini qanun şəklinə saldıqı hicab hətta oğlanın başqasının qızına baxmasını, qızın isə oğlanla danışmasını, oğlan haqqında düşünməsinə belə yasaq etmişdi... Bizcə, bu “butavermə”, yəni iki müsəlman gəncin bir-birinə baxmaq, sevimək, sonra da görüşlərini qanuniləşdirmə tədbiri bir yaradıcılıq priyomu olaraq özünə görə xüsusi inkişaf mərhələləri də keçirmişdir [16, s. 69].

M. Təhməsinin bu fikri ilə razılaşmayan prof. Məhərrəm Cəfərli yazır: “Fikrimizcə, butavermə motivinin təşəkkülündə islamın hicab məsələsinin mütləqləşdirilməsinə ehtiyac yoxdur. Başqa sözlə, buta hicabla bağlı sevgi priyomudursa, onda nə üçün belə bir sevgi priyomundan folklorun dastan növündə istifadə edildiyi halda, nağıllarda buna ehtiyac olmur. Yəni belə çıxır ki, dastanlarda hicab gözlənilmiş, nağıllarda isə gözlənilməmişdir. Butanın tarixi əskilərdən gəlir. Qəhrəmanın sevgilisi sakral dünyaya mənsub olur. Oğuzun arvadları heç birisi yer qızları deyildirlər. Eləcə də arxaik mətnlərdəki sevgili-qızların əksəriyyəti (xüsusilə shirli nağıllarda) qeyri-adi qızlardır. Bu baxımdan, arxaik mətnlərdəki sevgililər qəhrəmanların deyikliləridir. Bu deyikli-nişanlı sonralar məhz təsəvvüfi-irfani zəmində buta-sevgiliyə çevrilir və bunun da əsasında haqq aşığılı durur. Növbəti fəsildə bu məsələ haqqında xüsusi deyiləcək. Məhəbbət dastanlarımızın əksəriyyətinəki Məşuqə obrazı təsəvvüfi təsəvvürlərdəki Məşuqə-Allahın təcəlləsi obrazıdır” [5, s. 107].

Bütün bu faktlardan və fikirlərdən məlum olur ki, “İsgəndər Zülqərneyn” nağılında dastan və nağıl motivləri bir-birinə qovuşmuşdur. Nağılda deyilir ki,

yuxuda abiddən İsfahan padşahının qızını buta alan padşah yuxudan oyanan kimi vəzir-vəkili, əyan-əşrəfi çağırıdırıb qızı almaq üçün tədbir istədi. Vəzir dedi:

– Padşah sağ olsun burada elə bir çətin iş yoxdur. Elçi göndərək, gedib qızı istəsinlər.

Padşah dedi:

– Birdən qızı vermədilər, onda?

Vəzir dedi:

– Padşahım, sənin adın-sanın yeddi iqlimə məlumdur. Adını eşidəndə padşahlar yata bilmirlər, kimin cürəti çatar ki, sən qabağına çıxıb bilsin? Verməz, onun torpağını at torbasında daşıdıb dəryaya tökərik [11, s. 80].

Vəzirin tədbiri hamı tərəfindən qəbul olunur. Elçi göndərilər. İsfahan padşahı elçiləri hörmətlə qəbul edib, onlara deyir ki, doğrudur, mənim qızım sözümdən çıxmaz. Mən onu kimə versəm, o gedər, amma qızımın üç şərti var. Gərək sizin padşah o şərtləri yerinə yetirə, sonra razılıq verək.

Padşah əmr elədi, qızı gətirdilər, atası əhvalatı qızına söylədi, dedi:

– Qızım, indi sənin fikrin nədir?

Qız dedi:

– Mehriban ata, sən məni ilana da versən, razı olaram, amma icazə versən, onlara üç şərtim var, ondan sonra tamam razılıq verərəm.

Elçi gələn vəzir dedi:

– Qızım. Şərtlərini de, görək nədir?

Qız dedi:

– Birinci şərtim odur ki, gərək, onunla at minib, ox atam, ikinci şərtim odur ki, qılınc vurub gülüşəm, üçüncü şərtim də budur ki, gərək padşah mənim suallarıma cavab verə [11, s. 80].

Qızın onu almaq istəyən oğlan qarşısında şərt qoyması nağıllarda rast gəlinən ən məşhur motivlərdəndir. Biz bu motivə “Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlirik. Banıçiçək onunla evlənmək istəyən beşikkərtmə nişanlısı Beyrəklə at çapıb, qılınc vurub, ox atıb, gülüşərək onun layiqli ər olub-olmayacağını yoxlayır.

Boyda deyilir ki, Beyrək ovda bir keyiki qovur. Qovduğu zaman Banıçiçəyin çadırına rast gəlir. Qızlar keyiki ondan istədilər. Beyrəyin qanı qaynadı. Ədəblə yavaş-yavaş geri döndü. Qızlar keyiki göturdülər. Gözəllər şahı Banıçiçəyin önünə gətirdilər. Banıçiçək baxdı gördü ki, bu bir sultana layiq, kök sığm-keyikdir. Banıçiçək deyir: “Ay qızlar, bu igid necə igiddir?”. Qızlar: “Vallah, sultanım, bu igid üzü örtüklü yaxşı igiddir. Bəy oğlu bəy imiş”, – dedilər. Banıçiçək deyir: “Hey, hey, dayələr, atam həmişə mənə səni uzun niqablı Beyrəyə vermişəm, deyərdi. Olmaya, bu ola. Çağırım bir xəbərləşim”, – dedi.

Çağırdılar, Beyrək gəldi. Banıçiçək yaşınlaqlandı, soruşdu: “İgid, hardan gəlirsən?” Beyrək deyir: “İç Oğuzdan”. “İç Oğuzda kimin nəyisən?”. “Baybörə bəy oğlu Bamsı Beyrək dedikləri mənəm”. Qız dedi: “Bəs nə məqsədlə gəlmişən, igid?”. Beyrək deyir: “Baybican bəyin bir qızı var, onu görməyə gəldim!”. Qız dedi: “O elə qız deyildir ki, sənə görünə! Amma mən Banıçiçəyin dayəsiyəm. Gəl indi

səninlə ova çıxacaq. Əgər sənin atın mənim atımı keçsə, onun atını da keçər. Həm də ox ataq. Məni keçsən, onu da keçərsən; həmçinin səninlə güləşək. Məni bassan, onu da basmış olursan”.

Beyrək dedi: “Yaxşı, indi atlanım!”. İkisi də atlanıb meydana çıxdılar. At sürdülər. Beyrəyin atı qızın atını keçdi. Ox atdılar. Beyrəyin oxu qızın oxunu ötdü.

Qız deyir: “Ay igid, heç kimin atı mənim atımı, kimsənin oxu mənim oxumu keçməyib. İndi gəl səninlə qurşaq tutaq!”. Beyrək dərhal atdan endi. Güləşməyə başladılar; iki pəhləvan kimi bir-birinə sarmaşdılar. Gah Beyrək qızı, gah da qız Beyrəyi yerə vurmaq istəyir. Beyrək sarsıldı, fikirləşdi: “Bu qıza basılısam, Qalın Oğuz içində başıma qaxanc, üzümə rişxənd olacaq”. Qeyrətə gəldi. Qarmalayıb qızın sinəbağın ələ keçirdi. Döşündən tutdu. Qız qurcandı. Bu dəfə Beyrək qızın incə belindən yapışdı, fırladıb arxası üstə yerə vurdu. Qız dedi: “İgid, Baybicanın qızı Banıçiçək mənim!”. Beyrək üç öpdü, bir dişlədi, “düyün qanlı olsun, xan qızı!” – deyə barmağından qızıl üzüyü çıxardı, qızın barmağına keçirdi. “Bu üzük aramızda nişan olsun, xan qızı!” – dedi.

Qız deyir: “Belə oldusa, indi irəli durmaq lazımdır, bəy oğlu!”. Beyrək də həmçinin: “Nə deyirəm, xanım, baş üstə!” – dedi[12, s. 152-153].

Göründüyü kimi, hər iki mətndə – “İsgəndər Zülqərneyn” nağlında və Bamsı Beyrək” boyunda rast gəldiyimiz süjet parçaları eyni bir motivdə birləşir. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, Banıçiçək Beyrəyi təkcə güc baxımından sınağa çəksə də, nağıldakı qız padşahın həm gücünü, həm də ağılını yoxlayır.

Padşahla qız arasındakı yarışma “Bamsı Beyrək” boyunda olduğu kimidir. Yəni nə at çapmaqda, nə qılın vurmaqda, nə ox atmaqda onlar bir-birinə qalib gələ bilmirlər. Axırda padşah Beyrək kimi qızın kəməmindən tutub onu yıxır.

Burada bir detal da diqqəti cəlb edir. Hər iki yarışmada tərəflərdən biri anonim qəhrəman kimi iştirak edir. Boyda Banıçiçək özünü Beyrəyə Banıçiçəyin dayəsi kimi təqdim edir. Nağılda isə padşah qıza özünün padşahın yolladığı pəhlivan olduğunu deyir.

Banıçiçəkdən fərqli olaraq qız öz nişanlısını ağıl baxımından da sınayır:

Padşah dedi:

– İndi sözün nədir?

Qız dedi:

– Sözüm yoxdur, amma de görüm, sən kimsən?

Padşah açıb əhvalatı söylədi.

Qız dedi:

– Onda üçüncü şərtimi də yerinə yetirsən, razılıq verərəm.

Padşah dedi:

– Nədir şərtin?

Qız dedi:

– Dünyada ən gözəl nədir?

Padşah dedi:

– Ən gözəl könül sevəndir.

Bu söz qızın xoşuna gəli. Qız razılıq verdi [11, s. 82-83].

Qızın padşahı ağıl, bilik baxımından da sınağa çəkməsi bizim yadımıza dahi Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeməsindəki slavyan şahzadəsinin Bəhram şahla danışdığı nağılda olan qızı xatırladır. Nağılda deyilir ki, Rum ölkəsində elmi və sehri bilən bir şah qızı var idi. Ona çoxlu elçilər gəlsə də, heç kəsə ərə getmirdi. Qız özünə layiq olan ər axtarırdı. Axırda elçilər onu bezdirir və qız bir dağın başında tikdirdiyi qalaya köçüb orada yaşamağa başlayır. Buna görə xalq onu “qala xanımı” adlandırır. Qız heç kəsin daxil ola bilməməsi üçün qalaya gələn yolu tilsimləyir və onunla evlənmək istəyən namizədlərdən ötrü qalanın divarına dörd şərt yazdırır:

- 1) Evlənmək istəyən adamın ad-sanı olmalı;
- 2) Bilikli olmalı və qalaya gələn yoldakı tilsimləri sındırmalı;
- 3) Qalanın qapısının harada olduğunu tapmalı;
- 4) Hünər (elm) barəsində suallara cavab verməlidir.

Onu istəyən adamların hamısı bacarmayıb həlak olurlar. Bir adlı-sanlı şahzadə bilici yanında elm, bilik öyrənir və deyilən üç şərti yerinə yetirir: tilsimləri sındırır, qalanın qapısını taparaq daxil olur. Qız daha sonra onun biliklərini sınağa çəkir. Şahzadə bu sınaqdan da çıxır. Qız həmin şahzadəyə ərə gedir.

Göründüyü kimi, “İsgəndər Zülqərneyn” nağılindəki qızla “Yeddi gözəl”dəki qala xanımının ərə getmək haqqındakı şərtləri mahiyyətə eynidir: hər ikisi onunla evlənmək istəyən namizədləri həm qol gücü, həm də ağıl-zəka baxımından imtahana çəkir.

Prof. Tağı Xalisbəyli Nizamidəki tutalı müqayisələrlə bu nağılın Azərbaycan nağılları ilə yaxından səsləşdiyini göstərmişdir [10, s. 131-142]. Maraqlıdır ki, prof. Azadə Rüstəmov və prof. Qasım Cahani qala xanımını daha çox “Dədə Qorqud”dakı Selcan xatuna bənzətmişlər [14, s. 170-171; 4, s. 35].

Prof. Mehdi Kazımov yazır ki, “tədqiqatçıdır, xüsusilə H. Araslı və R. Azadə düzgün hesab edirlər ki, novellada kəbin sınaqları motivi əks olunub”. Müəllif bu baxımdan nağılın quruluşunu belə ümumiləşdirir:

1. Şahzadə qız çətin məsələni qoyur;
2. Qəhrəman çatışmazlığı dərk edir;
3. Köməkçi sirri ona açır;
4. Çatışmazlıq aradan qaldırılır [18, s. 22-24].

Sehrli nağılların strukturu haqqında müəlliflər kollektivinin apardığı tədqiqatdan məlum olur ki, bu nağıllarda *ilkin sınaqdan* çıxmış olan qəhrəman çətin məsələni həll etmək üçün sehrli vasitə (bəzən də köməkçi) əldə etmiş olur. Qəhrəman *əsas sınaqda* əsas igidliyi həyata keçirir. Nağılda tez-tez rast gəlinən *əlavə sınaqda* isə o, özünü qəhrəman olmasını yenidən sübut edir [12, s. 90-91].

Prof. Seyfəddin Rzasoy Nizamidəki qala xanımı haqqındakı nağılın yuxarıda verilmiş struktur əsasında yazır:

1. *İlkin sınaq* nəticəsi etibarilə var: qəhrəman bilicidən (köməkçi) çətin məsələnin həlli üçün vasitə (bilik) əldə edir.
2. O, *əsas sınaqda* obyekt – qızı əldə edir.

3. Qəhrəman *əlavə sınaqda* öz qəhrəmanlığını qızın atasının hüzurunda təkrarlamalı olur.

Kəbin sınaqları motivi öz tarixi-ictimai kökləri etibarilə evlənmə rituallarına bağlanır. Bu rituallar keçid mərasimlərinin tərkib hissəsidir. Neofitin evlilər qatma keçirilməsi ondan kollektivin ali və təcrübi dəyərlərdən ibarət ritual-mifoloji informasiya bazasını öyrənməyi tələb edir. Bu mərasimlər inisiyasiyanı (ritual ölüb-dirilmə) nəzərdə tutur. Ritualı söz-ssenari səviyyəsində təşkil edən mətnlər ekzoterik və ezoterik miflərdir. Onların da sonradan demifləşmə və derituallaşma keçirməsi sonrakı epik silsilənin əsasını qoyur. Nizamidəki bu nağıl da öz arxetipləri etibarilə həmin ritual (kəbin) miflərinə bağlanır [15, s. 223-224].

“İsgəndər Zülqərneyn” nağılının birinci hissəsi İsgəndərin doğulması ilə başa çatır [11, s. 83].

Nəticə

Apardığımız təhlil bizə aşağıdakı qənaətlərə gəlməyə imkan verir:

1. “İsgəndər Zülqərneyn” nağılındakı İsgəndər Zülqərneyn obrazının prototipi məşhur yunan sərkərdəsi və hökmdarı Makedoniyalı İskəndərdir.

2. Nağılın süjet xətti iki hissəyə bölünür: İsgəndərin anadan olmasına qədər olan hissə və İsgəndərin doğulmasından sonra olan hissə.

3. “İsgəndər Zülqərneyn” nağılının birinci hissəsi İsgəndərin atasının macəraların əhatə edir. Ancaq İsgəndərin atası olan padşah obrazı ilə Makedoniyalı Aleksandrın atası II Filippi hər ikisinin hökmdar olması faktından başqa heç nə birləşdirmiş. Əksinə, nağıldakı İsgəndərin atası Azərbaycan nağıl və dastanları üçün xarakterik olan padşah surətlərindən biridir.

4. Nağılda İsgəndərin atası obrazı həm də nağıl və dastan qəhrəmanlarına xas olan xüsusiyyətləri özündə təcəssüm etdirir. Bu obrazda həm ata, həm də qəhrəman arxetipləri bir-birinə qovuşmuşdur. Nağıllarda övladı olmayan padşahlara övlad, adətən, dərvişin verdiyi alma vasitəsilə qismət olur. Ancaq burada övlad padşaha yuxu vasitəsilə qismət olur. Bu isə dastanlardakı butavermə motivi ilə eyni mahiyyət daşıyır.

5. “İsgəndər Zülqərneyn” nağılında qızın onu almaq istəyən oğlan qarşısında şərt qoyması nağıllarda rast gəlinən ən məşhur motivlərdəndir. Biz bu motivə “Dədə Qorqud” da rast gəlinir. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, Banıçiçək Beyrəyi təkcə güc baxımından sınağa çəksə də, nağıldakı qız padşahın həm gücünü, həm də ağılını yoxlayır.

6. Nağıldakı qızın padşahı ağıl, bilik baxımından da sınağa çəkməsi Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeməsindəki slavyan şahzadəsinin Bəhram şahla danışdığı nağıldakı qızı xatırladır. “İsgəndər Zülqərneyn” nağılındakı qızla “Yeddi gözəl”dəki qala xanımının ələ getmək haqqındakı şərtləri mahiyyətə eynidir: hər ikisi onunla evlənmək istəyən namizədləri həm qol gücü, həm də ağıl-zəka baxımından imtahana çəkir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan məhəbbət dastanları / Tərtib edənlər: M.H.Təhmasib və b. Bakı: Elm, 1979
2. Azərbaycan nağılları / 5 cildə, II cild. Tərt. ed. Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1961, 374 s.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Nağıllar. /Tərtib edən N.Seyidov, Bakı: Yazıçı, 1985, 508 s.
4. Cahani Q. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri. Bakı: 1979
5. Cəfərli M. Azərbaycan dastanlarının struktur poetikas. Bakı: Nurlan, 2010
6. Günay U. Aşiq Şiiri Geleneyi ve Rüya Motifi. Ankara: 1993
7. Həkimov M. Azərbaycan klassik aşiq yaradıcılığı. Bakı: ADPI, 1982
8. Həkimov M. Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı. Bakı: Yazıçı, 1983
9. <https://az.wikipedia.org/wiki/Makedoniyal>
10. Xalisbəyli T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. Bakı: 1991
11. İsgəndər Zülqərneyn (nağıl) / Nizami Gəncəvinin əsərlərinin el variantları. Tərtibçi, redaktor və izahların müəllifi Fərid Hüseyn. Bakı: “Zərdabi-Nəşr” MMC, 2021, s. 80-89
12. Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
13. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin el variantları. Tərtibçi, redaktor və izahların müəllifi Fərid Hüseyn. Bakı: “Zərdabi-Nəşr” MMC, 2021, 258 s.
14. Rüstəmov A. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti). Bakı: 1979
15. Rzasoy, S. Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında mif, folklor və təsəvvüf. Bakı: Elm və təhsil, 2021
16. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı: Elm, 1972
17. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Избр.труды. Москва, Наука, 1974, 726 с.
18. Кязимов М.Д. «Хафт пейкар» Низами и традиция назире в персоязычной литературе. Баку: 1987
19. Мелетинский Е.М., Неклюдов С.Ю., Новик Е.С., Сегал Д.М. Проблемы структурного описания волшебной сказки (статья) / Труды по знаковым системам(сборник статей). Вып. 4. Тарту

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant 23.04.2023

Son variant 08.05.2023